

ФОРМУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ: СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

Передумови дослідження рефлексивної культури педагога, що склалися в сучасній філософській і психолого-педагогічній науці, засвідчують про багатозначність і багатоаспектність у визначенні змістовної семантики феномена рефлексії. Спектр сенсів сучасного використання поняття рефлексії досить широкий: міркування та розмірковування, самооцінка, самопізнання, осмислення та самоаналіз власної діяльності в системі відносин зі світом, в якому живе особистість. Термін рефлексія (від латинського reflexio) зберігає початкову семантику і позначає "повернення назад", осмислення, самопізнання, категорію свідомості, форму теоретичної діяльності і принципи мислення. Проблема рефлексії у філософії розроблялася у руслі вивчення самосвідомості та теоретичного мислення, процесів комунікації і кооперації, пов'язаних з необхідністю розуміння і координації дій учасників. У такому сенсі рефлексія постає як властивість розуму звертатися до внутрішнього світу; спостереження за діяльністю або станом розуму (душі); аналіз знань, що призводить до нового знання [7].

У наукових психолого-педагогічних джерелах рефлексія визначається як: засіб наукового пізнання, метод дослідження науки, інтеграції досліджень (Л. Деміна); структурний компонент людської діяльності (Л.Виготський, В.Давидов, Д.Ельконін, О. Леонтьєв та ін.); самосвідомість людини, осмислення нею власних дій і вчинків, внутрішніх психічних актів і станів (С. Рубінштейн, В.Селіверстов та ін.); структурний компонент самооцінки, самоконтролю результатів діяльності (Д.Ануфрієва); форма активного особистісного переосмислення людиною змісту своєї індивідуальної свідомості, що забезпечує успішне здійснення діяльності (І.Семенов, С.Степанов); передумова усвідомленої зміни себе, своєї свідомості, поведінки і діяльності (Б.Вульфів).

Метою статті стало узагальнення теоретичних підходів до розгляду рефлексивної культури педагога, що визначають зміст та організаційно-методичні засади підготовки майбутніх фахівців у сучасних умовах.

Однією з головних ознак рефлексії є спрямованість на систему діяльності, елементи якої складають: суб'єкт діяльності, наділений активністю, яку спрямовує на об'єкти; об'єкт діяльності; сама активність [5]. Розвиток людської рефлексії відбувається в результаті освоєння (інтеріоризації) особистістю соціального досвіду, а рефлексивний аналіз діяльності не є процесом, замкнутим в індивідуальному просторі самосвідомості, а засновується на процесах взаємодображення. У розробці методологічних питань вивчення рефлексії як категорії свідомості, обґрунтовується її зв'язок з діяльністю і пропонується схема рефлексивної діяльності (С.Анісімов, В.Вазін, Г.Щедровицький та ін.). Експериментальним вивченням рефлексії в межах дослідження теоретичного мислення відбувалося основи концепції навчальної діяльності (Л.Виготський, В.Давидов, А.Маркова, С.Рубінштейн, Н.Тализіна та ін.). Рефлексивність як оволодіння метакогніціями, що створюють інтелектуальну базу та усвідомлення власних стратегій навчання, визначають у своїх дослідженнях С.Аткінс, К.Марфі, Т.Анджело, Р.Вайт, Д.Кірпатрик та ін. Рефлексія як освітня діяльність належить до онтологічного аспекту, що відображає зміст предметних знань і психологічного, тобто звернена до суб'єкта діяльності і процесу діяльності.

У багатьох дослідженнях (М.Алексєєв, В. Давидов, Н.Кузьміна, Ю.Кулоткін, Я.Пономарьов, І. Семенов, Г.Сухобська, Н.Тализіна та ін.) доведений зв'язок творчої діяльності з рефлексією, яка включає як критичне, так і евристичне, та виступає джерелом нового знання. З рефлексивним рівнем самосвідомості пов'язаний самоаналіз, самооцінка і самоконтроль кінцевих результатів творчої діяльності з метою корекції і самовдосконалення цієї діяльності. Встановлено, що провідна пізнавальна функція рефлексії реалізується як усвідомлення засобів розв'язання поставлених задач через визначення шляхів їхнього пошуку. Рефлексивна діяльність є формою активного ставлення людини до освоєння власного досвіду, що фіксується у рефлексії. Для рефлексивної діяльності, як загального феномена характерні сутнісні властивості діяльності: цілеспрямованість, предметність, осмисленість, перетворювальний характер і взаємозв'язок усієї структурних компонентів.

У ході шкільного та вузівського навчання відбувається перехід від емпіричного до теоретичного мислення (Р.Атаханов, Г.Біркофф, Бондаренко, Л. Кудрявцев, О.Майкова та ін.), досягнення якого дозволяє досягти аналітичного та рефлексивного рівнів. Теорії навчання і розвитку рефлексії в пізнавальній діяльності людини розроблялися на основі схеми мислєдіяльності Г.Щедровицького, який запропонував трикомпонентну структуру, що обіймає: предметно-практичні дії або уявлення про них (мислєдії); текстоприймаючу або текстотворчу діяльність (мислєкомунікація) та абстрактне мислення. Такі складові взаємозв'язані між собою різними видами рефлексії. Освоєння людиною всіх видів рефлексії дозволяє розглядати формування готовності людини до розуміння знакових текстів, переходу до управління навчанням із зовнішнього плану у внутрішній, тобто самоосвіти. Психологічне ядро теоретичного мислення утворюють: змістовий аналіз, планування, рефлексія. Змістовий аналіз спрямований на виявлення суттєвого в явищах, які вивчаються. Планування відбувається на основі попереднього всебічного аналізу та розгортається через уміння побудови оптимальної для розв'язання задач у даних умовах схеми дій. Рефлексія виявляється через уміння самоаналізу основ виконаних дій та способів розв'язання задач.

Коли йдеться про рефлексію в педагогіці, то передусім розкривається прояв загального у сфері діяльності специфічної. Педагогічна рефлексія як специфічний вид, включає предметну, особистісну, міжособистісну рефлексії, а також антиципацію. У більшості концептуальних моделей педагогічної рефлексії (В.Кривошеєва, І.Гуткіна, Г.Єрмакова та ін.) центральною ланкою постає дослідницька позиція педагога, заснована на здатності інтегрувати свій досвід, теоретичні знання і професійно-ціннісні орієнтації. Особливе місце в дослідженні проблеми професійної рефлексії педагога посідає проблема механізму її розвитку (В.Коган, А.Бізяєва, В.Мегаєва та ін.), підставою для визначення якого виступає співвіднесення рефлексії з професійними функціями педагога, коли професійна діяльність педагога розглядається як метадіяльність. У зв'язку з цим вагомим значення набуває, з одного боку, проблема взаємодії суб'єктів діяльності (суб'єкт – суб'єктні відносини, що виникають у процесі спільної діяльності), а з іншого, рефлексивне ставлення педагога до самого себе як суб'єкта професійно-педагогічної діяльності. На думку Ю.Кулоткіна і Г. Сухобської, рефлексивні процеси в педагогічній діяльності виявляються у процесі взаємодії вчителя з учнями, коли він прагне адекватно розуміти й цілеспрямовано регулювати їхні думки, почуття і вчинки; у процесі проєктування діяльності учнів, коли він розробляє цілі навчання й конструктивні схеми їх досягнення з урахуванням особливостей та можливостей розвитку учнів; у процесі самоаналізу й самооцінки вчителем власної діяльності і самого себе як її суб'єкта.

Теоретичний аналіз засвідчує (І.Ізясон, В. Єрмоленко, І.Ісаєв, В.Мижериков, І.Пальшкова, В. Слатьонін, С.Шиянов та ін.), що професійно-педагогічна культура є складовою загальної культури особистості, необхідну умову становлення і функціонування якої виступає рефлексія. Рефлексивна культура тим самим має перетини із професійно-педагогічною культурою, що дозволяє нам розглядати рефлексивну культуру в контексті професійно-педагогічної. Водночас за своєю суттю рефлексивна культура є ядром професійно-педагогічної культури. Теоретичні моделі рефлексивної культури вчителя як суб'єкта педагогічної діяльності (Т.Бондаренко, Г.Дегтяр, В.Єлісєєв, Г.Єрмакова та ін.) засновуються на теоретико-методологічних положеннях: про єдність процесів свідомості і діяльності; рефлексивна культура є частиною загальної культури і її дослідження спирається на дані культурології, що розкривають загальну структуру, механізм функціонування культури; в антропологічному аспекті культура постає способом людського буття, історично мірою способу життя і включає історико-конкретну сукупність знаково-символічних систем у вигляді способів сприйняття, мислення, пізнання, переживання і дій, а також знань, цінностей, способів і критеріїв оцінки; у структурному відношенні зміст рефлексивної культури педагога співвідноситься із загальною будовою професійно-педагогічної культури.

З позиції культурологічного підходу рефлексивна культура постає як сукупність індивідуальних, соціально обумовлених способів усвідомлення і переосмислення суб'єктом власної життєдіяльності. Водночас як складова професійно-педагогічної культури, рефлексивна культура є якісним, системним і динамічним особистісним утворенням, що характеризується певним рівнем розвитку професійної самосвідомості і професійної компетентності, сукупністю соціально і професійно зумовлених способів усвідомлення і переосмислення змісту педагогічної діяльності. Компоненти професійно-педагогічної культури в тій або іншій формі містять рефлексивні механізми їх функціонування, оскільки оцінка, усвідомлення і переосмислення педагогічної реальності можуть розглядатися як процес рефлексії. Загальним поняттям професійно-педагогічної і рефлексивної культур є спосіб діяльності.

Згідно В.Єлісєєва, рефлексивна культура педагога визначається як психологічне новоутворення, властиве природі творчої педагогічної праці, як системоутворювальний чинник професіоналізму, який характеризується сукупністю здібностей, способів і стратегій, що забезпечують усвідомлення і переосмислення змісту педагогічної діяльності, як механізм подолання стереотипів особистісного зростання і діяльності шляхом їх переосмислення і висунення інновацій, розв'язання проблемних ситуацій у ході виконання професійних завдань [3, с.17].

За Т.Бондаренко, рефлексивна культура постає як інтегративне, динамічне особистісне утворення, що виявляється в засвоєнні комплексу знань, умінь, способів самопізнання, самооцінки, формування "Я-позиції", уміння розв'язувати ситуації розриву [1, с.45]. До показників сформованості рефлексивної культури дослідниця відносить: теоретичні знання з рефлексії; рефлексивні вміння; здібності до рефлексивної діяльності; наявність мотивації рефлексивної діяльності; усвідомлення процесу формування рефлексивної культури [1, с.100].

Рефлексивну культуру майбутнього педагога Г.Дегтяр розглядає як особистісно-інтегративне утворення, що включає комплекс знань, умінь і здібностей, які реалізуються через спеціальні дії, спрямовані на виявлення, оцінку й узагальнення найбільш істотних ознак педагогічного процесу з метою досягнення його якісних змін, а також професійне та особистісне вдосконалення. У структурі рефлексивної культури дослідниця виокремлює когнітивно-процесуальний, особистісний та оцінний компоненти [2, с.6].

Особливе місце в дослідженні проблеми рефлексивної культури педагога обіймає проблема її розвитку. Підставою для вивчення виступає

співвіднесеність рефлексії з професійно-педагогічними функціями (В. Коган, А. Бізєва, Г. Срмакова, В. Мегаєва та ін.), коли професійна діяльність педагога розглядається як метадіяльність. У зв'язку з цим значущою є проблема взаємодії суб'єктів діяльності (суб'єкт – суб'єктні стосунки, що виникають у процесі спільної діяльності), з одного боку, і рефлексивне ставлення педагога до самого себе як суб'єкта професійно-педагогічної діяльності, з іншого. Рефлексія і рефлексивна культура виступають умовами формування суб'єктних якостей і суб'єктності як системної якості особистості. Важливого методологічного значення набуває положення про взаємозв'язок творчої і пізнавальної діяльності студентів з рефлексією, яка спрямована на розвиток самосвідомості, на осмислення і орієнтацію дій суб'єкта (інтелектуальна рефлексія), на самоорганізацію, рух через самопізнання, самоаналіз себе, свого стану - внутрішніх психічних актів, власних форм і передумов, розумової діяльності, цілісного "Я" (особистісна рефлексія) і через осмислення та аналіз людиною особистості і діяльності партнерів у спільній діяльності та спілкуванні, взаємовідображення суб'єктів (міжособистісна рефлексія). Студент як суб'єкт діяльності формує цілі пізнання, вибирає способи їх досягнення, аналізує і коригує отримані результати, а також свої власні якості як суб'єкта діяльності, виявляючи своє ставлення до діяльності, до самого себе і до інших учасників діяльності, формує як особистість. Рефлексія майбутнього фахівця як його внутрішня психічна діяльність спрямована на самопізнання й осмислення ним, власних дій і станів, міжособистісних стосунків і спілкування з іншими, оскільки самопізнання є первісним етапом самовдосконалення. Розвиток рефлексивної культури в майбутніх учителів забезпечує підготовку до творчої самореалізації, що виявляється у відході від шаблонів і стереотипів у своїй професії, віднаходження оцінно-критичного ставлення до різних її аспектів, вироблення програми особистісного і професійного саморозвитку, послідовного збагачення професійного досвіду і майстерності. У педагогічному аспекті розвиток і становлення рефлексивної культури студентів є важливою складовою цілісного освітнього процесу. Об'єктивно процес розвитку рефлексивної культури є досить тривалим, оскільки починається в роки шкільного навчання і продовжується у професійно-педагогічній діяльності вчителя і не обмежується професійно-педагогічним навчанням, що визначає перспективність подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бондаренко Т.А.* Педагогические условия развития рефлексивной культуры у студентов. дис. на соискание учен. степ. канд. пед. наук 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / Бондаренко Т.А. – Челябинск, 1999.- 191 с.
2. *Дегтяр Г.О.* Формування рефлексивної культури студентів педагогічних університетів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика проф. освіти / Г.О. Дегтяр. – Х., 2006. – 19 с.
3. *Елисеев В.К.* Становление и развитие рефлексивной культуры учителя как субъекта педагогической деятельности: автореф. дисс. на соиск. научн. степени д. пед. наук: 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / Елисеев В.К. – М., 2005. – 42 с.
4. *Ермакова Г.Г.* Педагогические условия развития профессиональной рефлексии педагога: автореф. дисс. на соиск. научн. степ. канд. пед. н.: 13.00.01 – общя педагогика / Ермакова Г.Г. – Оренбург, 1999. – 18 с.
5. *Каган М.С.* Человеческая деятельность: Опыт системного анализа / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
6. *Мижериков В.А., Ермоленко М.Н.* Введение в педагогическую деятельность: учебное пособ. для студ. пед. учебн. завед. / В.А. Мижериков, М.Н. Ермоленко. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 268 с.
7. *Розин В.М.* Методологические записки о природе рефлексии / Розин В.М. // Рефлексия в науке и обучении: Тезисы докл. и сообщ. к научн.-методич. конф. 12-14 ноября 1984 г. – Новосибирск, 1984.

Подано до редакції 17.05.10

РЕЗЮМЕ

У статті здійснено теоретичний аналіз провідних підходів до розгляду рефлексивної культури педагога, що визначають зміст та організаційно-методичні засади підготовки майбутніх фахівців у сучасних умовах.

Ключові слова: професійно-педагогічна культура, педагогічна діяльність, рефлексивна культура вчителя, особистісний і професійний саморозвиток.

К.Н. Павелки

ФОРМИРОВАНИЕ РЕФЛЕКСИВНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ РЕЗЮМЕ

В статье осуществлен теоретический анализ ведущих подходов к рассмотрению рефлексивной культуры педагога, которые определяют содержание и организационно-методические основы подготовки будущих специалистов в современных условиях.

Ключевые слова: профессионально-педагогическая культура, педагогическая деятельность, рефлексивная культура педагога, личностное и профессиональное саморазвитие.

К.М. Paveľykov

FORMING REFLEXIVE CULTURE OF FUTURE TEACHER: MODERN THEORETICAL APPROACHES SUMMARY

The article holds theoretical analysis of leading approaches to interpretation of teacher's reflexive culture, the approaches stipulating contents, organizational and methodical foundations of training future specialists in modern terms.

Keywords: professional pedagogical culture, pedagogical activity, teacher's reflexive culture, personal and professional self-development.